

אברהם פרנקל

הספר "דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי" עיון ומפתח דידיקטי

ספרו הראשון של אבינו פרופ' יונה פרנקל ז"ל 'דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי' (להלן: דרכו של רש"י) יצא לאור לראשונה בשנת תשל"ה. הספר הוא הרחבה של עבודת הדוקטורט שלו, אך הוא חורג הרבה מעבר לחיבור מדעי גרידא. הוא עמח בשנים הרבות שאבא לימד תלמוד בבית ספר היסודי (בית ספר 'דוגמא'), בתיכון ובסמינר למורים ליפשיץ (לימים 'מכללת ליפשיץ'). ספר זה מאפיין מאוד את הסינתזה שהייתה בו כמורה לתלמידים ולמורים, מצד אחד, וכחוקר, מצד שני.

להלן אתאר את הספר ואציע מפתח דידיקטי לפרקים ב-ח בספר.

א. הקדמה

בשנות ילדותי זכיתי ללמוד גמרא עם אבא. כן זכיתי להדפיס במכונת כתיבה את כל הספר "דרכו של רש"י" לפני צאתו לאור. תוך כדי אלה נשתקעו אצלי כ"ג גרסא דינקותא" הרבה משיטות הפירוש של רש"י כפי שאבא ניסח אותן בספרו. שיטות אלה מלוות אותי זה שנים רבות, והן צפות ועולות שוב ושוב בעת לימוד הגמרא. אינני ר"מ, מורה או חוקר תלמוד, אבל הספר "דרכו של רש"י" ממשיך להיות אקטואלי עבורי עד היום.

לעומת זאת נראה שהספר אינו זוכה לתשומת לב רבה אצל לומדי התלמוד ומורי הגמרא. אפשר שהוא אינו ידוע ברבים, אפשר שהוא נראה מיושן בצורתו ואפשר שיש לחלק מן המורים רתיעה ממה שנכתב על התלמוד ומפרשיו

מים מדל'ו, 25-26 (למדין מן ההגדות), תשע"ד-תשע"ה

במסגרת אוניברסיטאית. אפשר גם שריבוי הפירושים המודרניים המוצעים היום ללומדי הגמרא הופכים את פירוש רש"י עצמו לפחות אטרקטיבי, בעיקר מפני שהפירושים המודרניים מביאים ביאור ארוך ופרפרוזה (פירוש רצוף) של דברי הגמרא, והלומדים מעדיפים לחסוך את העמל העצמי הכרוך בלימוד עם פירוש רש"י לבדו. ועוד, הרבה ממורי גמרא של הכיתות הגבוהות אינם מוצאים עניין בשיקולים דידקטיים בעת לימוד התלמוד, ואולי אף אינם מודעים כלל לעקרונות הדידקטיים העומדים ביסודו של הפירוש.

העולם האקדמי מתייחס לספר "דרכו של רש"י" בעיקר בדיון על מעט שאלות מחקריות, אלה הנוגעות למהדורותיו של פירוש רש"י, לדרכי עריכתו של הפירוש ולשאלת הסתירות בפירושו.¹ עיקרו ורובו של הספר – העיון בשיטות הפרשניות והדידקטיות של רש"י – נדון רק מעט, אף על פי שהוא בעל הפוטנציאל המעשי והמחקרי הגדול ביותר.²

עוד לפני שנים רציתי לערוך לעצמי רשימה של כללי הפירוש הדידקטיים של רש"י כפי שהם עולים מן הספר "דרכו של רש"י". רשימת מפתח כזו יכולה להיות כלי עזר גם למורי התלמוד, ללומד הגמרא על פי רש"י, כלי להתמצאות בספר, וכלי לחוקר את פירושו של רש"י לתלמוד ולתנ"ך.

רוב פרקי הספר (שבעה מתוך עשרה) אכן עוסקים בשיטותיו הדידקטיות הרבות והמגוונות של רש"י המשוקעות בפירושו על כל דף של התלמוד. רק שלושה פרקים (הראשון, התשיעי והעשירי) עוסקים בבעיות מחקריות מובהקות, ובהם לא אגע בסקירה שלהלן. שבעת הפרקים ה"דידקטיים" עומדים בפני עצמם גם כשמדלגים על שלושת הפרקים ה"מחקריים".

להלן אביא רשימה (כעין מפתח) לכללי הפירוש של רש"י לתלמוד על פי סדר שבעת הפרקים (השני עד השמיני) בספר. כל כלל מפנה לעמוד שבו הדברים נדונים בגוף הספר, ושם גם באות דוגמאות רבות ומפורטות הממחישות

¹ נושאים מחקרניים אלה נדונים בשלושה פרקים מתוך עשרת פרקי הספר. מדובר בפרק א, העוסק בבעיות הנוסח והמהדורות של פירוש רש"י לתלמוד, בפרק ט – התפתחות הפירוש, הסתירות בפירושי רש"י וסדר ביאור המסכתות, ובפרק י – על דרכים לזיהוי פירוש רש"י. שלושת הפרקים מסתמכים גם הם על שיטותיו הפרשניות של רש"י כפי שנתבררו בשאר פרקי הספר.

² אזכיר בזה שלושה חיבורים שעשו שימוש בפרקים הדידקטיים בספר "דרכו של רש"י": שלזינגר, מלמד, ורבלין, תשע"א (בעיקר בנושא לימוד המשנה [עמ' 283] ובהוראת פירושו של רש"י [עמ' 286–293]); גרוסמן, תשנ"ה (עמ' 218–220); הנ"ל, תשס"ו (עמ' 134–135 ועמ' 139–140, בעיקר בהשוואה לדעותיהם של חוקרים אחרים). גם הרב רפאל הלפרין נפגש עם אבא בעת שהכין את האנציקלופדיה שלו על רש"י (הלפרין, תשנ"ז), וציטט כמה פעמים מן הספר (אמנם בעילום שם).

ומוכיחות את הכלל הנדון. מובן שיש להסתמך רק על הדברים הנאמרים בגוף הספר, ויש להתייחס לרשימה שלהלן רק כמצביע המפנה את הקורא למקום שבו נדון הנושא בהרחבה. כדאי לעיין גם במפתחות המצורפים לספר. נזכיר את "מפתח מונחי התלמוד" ו"מפתח מונחי רש"י" הנדונים בפרקים השונים, ובעיקר את מפתח מראי המקום הכולל הפניות למאות סוגיות המוזכרות בספר. כפי שנאמר בהקדמה, רוב הסוגיות באות ממסכתות הנלמדות דרך קבע בבתי הספר ובישיבות.

לפני רשימת הכללים אביא כמה אפיונים כלליים של פירושו של רש"י לתלמוד כפי שהם עולים מתוך כלל פרקי הספר. בסיום המאמר אביא כמה מסקנות ורעיונות שנאספו אצלי, על חלקם זכיתי לדון עם אבא במשך השנים. הערות אלה (וכן כל הערות השוליים במאמר זה) הן על דעתי בלבד.

הספר "דרכו של רש"י" מלמד את לומד הגמרא כיצד יש לקרוא את פירושו של רש"י לתלמוד – החל מה"דיבור המתחיל" הקצר ביותר וכלה בביאורים ארוכים של סוגיות שלמות. נראה שרק מישהו כאבא, שעסק רוב ימיו בשאלות הדיקטיות של הוראת הגמרא לתלמידים ולמורים, יכול היה לחשוף את הפנינים הדיקטיות של פירושו של רש"י, "גדול מורי הגמרא של כל הדורות" (עמ' ט).³ תקוותי היא שהדברים הקצרים שלהלן "יגרו" את הקוראים לעיון מחודש בספר "דרכו של רש"י", ושהוא ישמש, בהתאם לאחד מייעודיו המקוריים, ככלי הוראה בידיהם של מורי הגמרא.

ב. פירושו של רש"י לתלמוד – אפיונים כלליים

1. שיטות הפירוש של רש"י הן דידקטיות בעיקרן, כלומר הוא רואה עצמו כמורה המדריך את הלומד צעד-צעד בלימוד הגמרא. אין אנו יודעים עד כמה חידש רש"י בתוכן הפירוש ומה לקח מפירוש מוריו. דרכי הפירוש ועיצובו הם ודאי יצירתו של רש"י עצמו (עמ' 2).

³ שיטת "הקריאה הצמודה" שיישם אבא כשבדק את פירושו של רש"י לתלמוד, נבחרה על ידו מאוחר יותר כשיטה מועדפת גם בעת קריאה מדויקת של סיפורי האגדה.

2. רש"י לא התכוון לכתוב את פירושו לתלמיד מתחיל, אלא לתלמיד שיש לו כבר ניסיון בלימוד הגמרא (95). עניינים בסיסיים אינם מוסברים בדרך כלל. רש"י מניח שהתלמיד יודע מילים בעברית ובארמית בסיסית, והוא אף משתמש בארמית בניסוח הפירוש. כן מניח רש"י שהלומד מכיר עיקרי דינים רווחים ומונחי תלמוד בסיסיים (עמ' 96).

3. פירוש רש"י אינו פרפרזה של דברי התלמוד, ולכן צריך התלמיד לחזור כל הזמן לדברי התלמוד עצמו (שם). נראה שרש"י מותיר ללומד ללמוד בעצמו כמה שיותר, והוא מכוון את עצמו לפרש רק את הנצרך (עמ' 200, 261).

4. רוב דרכי הפירוש הדידקטיים שלפיהם חיבר רש"י את פירושו אינם מנוסחים על ידו בצורת כללים (201). מדי פעם הוא מפרט לנו כלל או השקפה עקרונית בעניין מסוים, אך ברוב המקרים הוא מיישם את כללי הפירוש שלו בלי לציין את הכלל שעל פיו פירש.

5 כללי פירושו של רש"י אינם מדע מדויק, כפי שגם הכללים של התלמוד עצמו אינם מוחלטים, ויש בהם יוצאים מן הכלל. לעתים נוקט רש"י רק אחת מן הדרכים הפרשניות שהיה יכול לנקוט במקום זה. אבל הימצאותם של יוצאים מן הכלל אינה יכולה להסתיר את העובדה שלרש"י יש דרך פרשנות ברורה ברוב רובם של המקרים, או שיש לו כמה דרכים אפשריות מוגדרות המיושמות פעם זו ופעם זו. על השאלה "מדוע רש"י לא פירש כאן בדיוק באותה דרך שפירש שם" צריך לענות לעתים: "אכן נראה שהוא היה יכול לפרש גם כאן כמו שפירש שם, והוא בחר באחת מן הדרכים האפשריות".

6. רש"י בירר לעצמו איך חכמי התלמוד עצמם מבינים את התלמוד ואת דרכיו, והוא אימץ לעצמו את השקפתם. לפי זה, דבריו של רש"י בפירושו מייצגים במקומות רבים את דברי התלמוד עצמו (ז, 291, 217). כך גם לגבי פסקי ההלכה: כשם שהתלמוד עצמו נמנע מלפסוק הלכה במקרים רבים, כך גם רש"י (302). וכשם שהתלמוד אינו מדלג על שלבי משא ומתן פרטניים – כך גם רש"י מפרש כל שלב ושלב. בכך רש"י מזדהה עם מהלכם וכוונתם של עורכי הגמרא. כאשר רש"י מפרש סוגיה החוזרת במקום אחר בתלמוד בשתי דרכים שונות – הרי זה מפני שהוא חשב שעורכי הגמרא פירשו אותה כשתי סוגיות שונות, כל אחת לפי ההקשר שלה (303).

7. לפירושו של רש"י לתלמוד יש שני פנים עקרוניים: הפן האחד הוא הלימוד של סוגיה מסוימת, הפן השני הוא ההסתכלות על כל התלמוד.

בעת לימוד סוגיה מסוימת מטרתו של רש"י היא להדריך את לומד הסוגיה להבין אותה בפני עצמה בלי להסתמך על כך שהתלמיד עצמו זוכר את כל התלמוד (203). יש שרש"י אכן מסתמך על זיכרונו של התלמיד, בעיקר כשמדובר על תוכנות שעלו בעת לימוד דפי הגמרא הקרובים והקודמים לסוגיה הנדונה. בכמה מקרים נראה שרש"י מניח שהתלמיד למד את הפרק או המסכת על הסדר, ועקרונות הלכתיים או פירושים שהוזכרו באותה מסכת או פרק אין צורך לפרטם שוב ושוב.

עם זאת, רש"י עצמו פירש את התלמוד כספר אחד, כלומר הוא ראה לפניו את כל התלמוד כשפירש סוגיה מסוימת, והיה מודע לפירושו בכל המקבילות (200, 284, 288). ביאורים לשוניים ואחרים יש שהם מתפרשים רק במקום הראשון שבו הם מופיעים בתלמוד, ויש שהוא מפזר את פירושו במכוון בין מקומות שונים בתלמוד.

8. שתי דרכי פירוש בסיסיות חוזרות בפירושו של רש"י פעמים רבות:
 א. גיוון הפירוש – כשרש"י צריך לפרש עניין אחד יותר מפעם אחת הוא מפרש אותו בשינוי גוונים, ולמעשה אינו חוזר על דבריו באותה צורה בדיוק.
 ב. פיזור הפירוש – פעמים רבות רש"י יחלק את פירושו בין מקומות שונים, ולא יפרש במקום אחד פירוש שלם. בכל אחד מהמקומות יכול הלומד להסתפק רק בחלק מהפירוש. את הפירוש השלם נלמד מצירוף החלקים.

ג. "דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי" – מפתח דידקטי

לפרקים ב-ח

פרק ב: "משנה" ו"תלמוד" בשיטתו של רש"י
 התורה שבעל פה מתגלמת במושגים "משנה" ו"תלמוד". אלה אינם רק ספרים, אלא דרכי לימוד שונות הקיימות למעשה בכל דור ודור מאז מתן התורה ועד דורות אחרונים (16).
 משנה – שינון ההלכות מרב לתלמיד. מונחים קרובים ל"משנה" הם: שמועה, גירסה (20).

תלמוד – לימוד והסבר סברה של רב לתלמיד, ובעיקר הוספת סברות וטעמים להלכות כדי שלא יישארו סתומים אלא יתיישבו על הלב. סברות אלה מאפשרות ללומד גם לדמות דבר מתוך דבר (17). מונחים קרובים הם: "סברת הגמרא בטעמי המשנה", "ללמד טעם המשנה".

התלמוד עולה יפה כאשר (א) התלמיד לומד את טעמי המשניות מרבותיו; (ב) התלמידים נאספים יחד ולומדים זה עם זה (22).

המשנה מפרשת סתומות התורה, והתלמוד מפרש סתימות המשנה (18). בזמן החורבן באה תקופה של ירידה מפני שכל אחד שנה לבדו, והתלמידים לא יכולים היו להתאסף (23). התנאים העבירו לתלמידיהם את המשנה ואת תלמודה. מכאן שהתלמוד הצטרף למשניות מעת היוצרותן (18).

תלמידי החכמים צריכים ללמוד את התלמוד זה עם זה, ואז השמועה יוצאת לאור מבוררת (22). יש דורות שבהם תלמידי החכמים לא למדו זה עם זה, והסברות נשכחו. קיבוץ התלמידים והתאספותם יחדיו בימי רבי יהודה הנשיא אפשרה את סידור המסכתות על ידי כלל התלמידים (24). רבי סְתָם חלק מהלכות המשנה לפי דעתו (25). האמוראים מקשיין זה לזה ומתרצים ומבררים טעמי המשניות (27).

לפי רש"י, אין ירידת דורות מהותית בין התנאים לאמוראים, שכן לכל דור ודור הייתה משנה והיה תלמוד (31).

רב אשי ורבינא סידרו שמועות האמוראים על סדר המסכתות (28). עריכת התלמוד היא מעשה של דור אחד, ולא מעשה של שכבות-שכבות (31).

פרק ג: דרכי פירוש המשניות

מכיוון שמהות התלמוד היא לפרש את המשנה, אין טעם להקדים ולכתוב את פירוש התלמוד כבר בעת לימוד המשנה. בכך שונה רש"י ממפרשי תלמוד אחרים, כדוגמת המאירי (33, 54). אילו היה רש"י מפרש את מסקנת הגמרא כבר בעת קריאת המשנה, הרי כאשר הלומד היה מגיע אל הגמרא, המעבר המדוקדק על שלבי הסוגיה התלמודית היה מלאכותי ומיותר, והיה גם מבלבל את הלומד.

רש"י מתאמץ מאוד לא לפרש במשנה את דברי תלמוד (41). למרות זאת, לעתים רבות רש"י משתמש בדברי התלמוד בעת פירוש המשנה (שם). הנוסח "מפרש בגמרא" בא במשנה כתחליף לפירוש, ולא כמבוא לדברי פירוש שיחזרו אחר-כך בתלמוד. מאידך גיסא, רש"י מפרש במשנה דברים שלא יתפרשו בתלמוד, טעמים שונים וענייני ריאות (מציאות) (שם). לעתים לביטוי "מפרש בגמרא" מוסיף רש"י את התיאור המדויק של הבעיה שבה יעסוק התלמוד, כגון "ובגמרא מפרש במאי פליגי", "ובגמרא מפרש מני" (42). לעתים "מפרש בגמרא" בא לרמוז רק שהתלמוד יעסוק בזה, אף על פי שהדבר יתברר כבר בהמשך המשנה (43).

לרש"י חשוב שלכל ההלכות שבמשנה יהיו טעמים, שהרי עיקר התלמוד הוא לתת טעם למשניות (44, 47). כאשר התלמוד אינו נותן טעם לקטע משנה או שהוא מניח את הטעם כידוע רש"י מבאר טעם בפירושו למשנה (46). לקטעי משנה שהתלמוד אינו עוסק בהם נותן רש"י לעתים טעמים דומים לאלה שהתלמוד נותן לקטעים אחרים במשנה (44). לעתים רש"י מביא כבר במשנה את טעם התלמוד כי יש בו חשיבות להבנת המשך המשנה (46). אם הטעם ידוע ללומד מתוך סוגיות התלמוד של משניות קודמות, יביא רש"י לעתים את הטעם כחזרה על סוגיות קודמות (47, 50). כאשר הטעם אינו ידוע, ויבואר בתלמוד – רש"י אינו מביא את הטעם בפירושו למשנה אלא אומר "טעמא מפרש בגמרא" (47).

לעתים מפרש רש"י עניין מסוים גם במשנה וגם בתלמוד (47). כמו במקרים אחרים של פירושים חוזרים (ראו להלן), גם כאן משולבים שני עקרונות יסודיים: גיוון – הפירוש במשנה יהיה שונה מהפירוש בתלמוד בעיצובים לשוניים, במעבר מעברית לארמית, הדגשים וכדומה (48), ופיזור – פרטים מסוימים מן הפירוש ייאמרו רק במקום אחד ולא בשני המקומות (48). עצם החזרה היא שיטה דידקטית להטמעת החומר הנלמד (47).

"פיזור הפירוש" משמעותו שכל החלקים מתאימים לשני המקומות, ומבחינת התוכן היו יכולים להיאמר בשני המקומות (48). גם "כדמפרש בגמרא" הוא סוג של פיזור, כי רש"י "מגרה" בדרך זו את הלומד לצפות להשלמת הפירוש בגמרא (49).

לעתים רש"י נותן במשנה "הקדם" דידקטי (50). "הקדם" פירושו שילוב במובלע מושג שאינו נצרך עדיין לגופו, ותפקידו להרגיל ולהכין אליו את הלומד עוד לפני שהמושג יופיע בתלמוד. לעתים מדובר במושג שרש"י עצמו ישתמש בו בהמשך ביאורו לתלמוד (51).

לעתים רחוקות מפרש רש"י במשנה את הפירוש הראשון בגמרא העומד להידחות. בדרך כלל מדובר במקרה שתחילת הסוגיה מניחה דווקא את הפירוש הזה כידוע, ועליו שואל התלמוד את שאלתו (52). יש שרש"י מפרש לפי הפירוש הנזכר ראשון בגמרא, כאשר הוא מתאים יותר ללשון המשנה (53).

⁴ על ה"הקדם" ראו גם להלן, פרק ח.

סיכום: פירוש רש"י למשנה מביא את הלומד לדרגת ביניים שבה הוא כבר עיין בדברי המשנה (ולא דילג עליה), אבל הוא יודע שהפירוש השלם יינתן לו רק בתלמוד. זאת בהתאם להשקפתו היסודית של רש"י שהתלמוד הוא במהותו הפירוש השלם של המשנה (54).

פרק ד: דרכי פירוש מדרשי ההלכה

המידות שהתורה נדרשת בהן אינן הגיוניות, ולכן אין אדם יכול לדון בהן מדעתו (חוץ מ"קל וחומר"). מאידך גיסא, ככל שהפרשן יצליח להראות שדרשות רבות יותר בנויות על פי צורת המידות שהתורה נדרשת בהן, כך תגדל מידת החוקיות של הדרשות כולן (55).

"מדרש הלכה" משמעותו, לפי רש"י, לסמוך טעמי הלכות תורה שבעל פה על פסוקי מקרא, תיבות, חסרות ויתרות, ולהראות שאין בתורה דבר לבטלה (56). לפי רש"י, גם ההלכות עצמן, וכנראה גם דרכי המדרש שבכל פסוק, נתונים לחכמים במסורת, ותפקידם הוא לסמוך (לקרב) את ההלכות המתאימות אל מילות התורה לפי דרכי המדרש שנמסרו (56). סמכותם של חכמים היא, למשל, להסביר מה בדיוק ריבה הכתוב ומה מיעט. מעשה המדרש עצמו דומה מאוד לנתינת טעם להלכות (57).

לפי רש"י, הפועל "לדרוש" הוא פועל ניטרלי שפירושו "ללמוד" או "לפרש". אפשר "לדרוש" בדרך הפשט "ממשמעות המקרא", ואפשר "לדרוש" באחת הדרכים של י"ג מידות המסורות מסיני (58–59). הבדלה זו בין שני סוגי המדרש – בין מדרש ממשמעות המקרא ובין מדרש בעזרת המידות שהתורה נדרשת בהן – היא הבדלה יסודית בפירושו של רש"י.

במקומות רבים מוסיף רש"י בפירושו את שם המידה, ומראה כיצד המידה מופעלת על הפסוק הנדון כאשר זו לא הוזכרה בגמרא באופן מפורש (60). המידות שבעניינין רש"י נוהג כך הן: ייתור של ריבוי ומיעוט (61); גזרה שווה (61); בניין אב (63); היקש (63).

רש"י נותן הסברים נוספים על המידות השונות: באשר ל"גזרה שווה" – רש"י מסביר את תכונות המידה ומדוע אין אדם יכול לדון אותה מדעתו. כן מפרט רש"י מקרים הדומים למידה זו בהלכות מדרבנן (62–63). היקש – לדעת רש"י "סמוכין" הוא אחד מסוגי ההיקש (64). "קל וחומר" – אדם יכול לדון "קל וחומר" מדעתו, אך אין עונשים על מה שנלמד מדרשה כזו (65). אין דורשים "קל וחומר" אם המקרא עצמו עוקר את המסקנה (65).

בקבוצת המידות "כלל ופרט", "פרט וכלל", ו"כלל ופרט וכלל" רש"י מסביר בכל מקום כיצד מידות אלו מיושמות על לשון הפסוק (65). קבוצת מידות אלו קרובות לדרשות "ממשמעות המקרא", ולכן צריך רש"י להבהיר כיצד משמעות המקרא מתיישבת בעזרתן (65–74). לפי רש"י, קבוצת מידות אלו אינן דרשות של ייתור (=מילה הנראית "מיותרת") (66). לעתים במקום המונחים "כלל" ו"פרט" יש "ריבה" ו"מיעט" (במשמעות להרחיב ולצמצם), ולכן הדוגמאות של "פרט וכלל ופרט" דומות לדוגמאות של "ריבה ומיעט וריבה" (68–69). רש"י משקיע מאמץ להבהיר גם את מחלוקת התנאים בעניין "כלל" קמא דווקא או "כלל" בתרא" (72). המידה "אם איננו ענין לדבר" היא סוג של "כעין הפרט" (72). "דבר שהיה בכלל" שונה מ"כלל ופרט וכלל" בדרך הדרשה: ב"כלל ופרט וכלל" מוסיפים על הפרט בעזרת הכלל האחרון רק את הדומה לו ולא יותר (73–74).

חידושי דרשות: לעתים רחוקות רש"י דורש מדעתו משמעות של פסוק כדי להתאימו להלכה ידועה (74–75). פעמים רבות הוא מחדש פרטים כיצד הפסוק הנדרש מתבאר בדרך חדשה בעקבות הדרשה המופיעה בתלמוד (77). ויש שהוא מביא בפירושו דרשה המופיעה במקום אחר בתלמוד. לעתים משלים רש"י דרשות שאינן באות בגמרא בצורה שלמה (79–81).

פרק ה: פירוש הטעמים

חלק עיקרי ממעשה הפרשנות של רש"י עצמו, בהמשך למסורת הדורות של מורים ותלמידיהם, הוא נתינת טעם (=הסבר) להלכות, לדברי המשנה ולדברי הגמרא (94). הפעולה של "נתינת טעם" היא על ידי "לשום לב", "להרהר ולעיין" ו"לדקדק", והיא תהליך מחשבתי שגם המורים וגם תלמידיהם צריכים להתאמץ כדי לעשותו (84). נתינת הטעם הכרחית כדי שהעניין הנלמד יתיישב על לב הלומד. בירור הטעם (העיקרון ההלכתי) מאפשר ללומד להשליך מן הדוגמה הנלמדת על עניינים אחרים (84).

"טעם" יכול להיות אחד מן הדברים האלה:

- הסיבה העקרונית למחלוקת כלשהי של תנאים או אמוראים;
- בירור הפסוק שממנו נובע הדין בתלמוד (85);
- העיקרון ההלכתי שעליו נשענת הלכה מסוימת או קבוצת הלכות (85). לעתים רש"י מבהיר שלשני טעמים שונים יש עיקרון משותף (89). לעתים יש טעם המופיע רק בחלק של הסוגיה, ורש"י מיישם אותו כעקרון החל על הסוגיה כולה (92);

- אפיון אותו חלק של המקרה הקובע את הדין (85);
- מתן טעם יכול להתבצע גם כאשר מְדַמִּים מקרה שדינו אינו ידוע למקרה שדינו כבר ידוע מראש, ובאופן כללי יותר: קשירה בין דבר שהסברו לא ידוע להסבר או עיקרון ידועים (86). לעתים מדובר בקישור למקום אחר בתלמוד (88);
- לעתים "טעם" הוא הסבר סתם, פירוש כלשהו או סברה;
- נתינת טעם נעשית הרבה פעמים על ידי הבלטת הניגוד בין המקרה הנדון לבין מקרה שיש בו טעם שונה. דין המקרה הנדון שונה כי הוא אינו דומה למקרה שדינו ידוע, או כי הוא אינו נכלל במסגרת אותו עיקרון הלכתי (89–90);
- ציון מקרים, דינים וכללי הלכה שאינם מובאים בגוף הסוגיה כלולים אף הם במסגרת המאמץ הפרשני של רש"י לתת טעמים לדברי התלמוד (93).

פרק ו: פירושים בענייני לשון

ביאור מילים וביטויים

רש"י נוהג לבאר מילה או ביטוי בעזרת שתי מילים שונות ("הביאור הכפול"). לעתים אחת המילים היא לעז (97). השיטה מאפשרת לקורא למצוא את ההבנה המדויקת בעזרת "חיתוך" (=מכנה משותף) של שניים או שלושה מושגים קרובים (101, 102). יש שאחת מן המילים המבארות נגזרת מאותו שורש של המילה המתבארת (97). לעתים הביאור נעשה בעזרת שלש מילים (98). רש"י מברר את משמעות המילה המתבארת בהתאם לתפקידה המדויק בסוגיה הנדונה ולא באופן כללי, ועל ידי כך פירוש המילה בהקשר הנתון מגיע לדיוק רב (101). לכן ביאורו של רש"י אינו מילון, כי הוא אינו מביא את המשמעות הכללית של המילה. זאת גם הסיבה שרש"י ממעט לתת תרגומי לעז (103), כי הפירוש המילונאי האחיד אינו מדייק בכל מופעי המילה בסוגיות השונות. לעתים רש"י נעזר במהלך פירושו במילה עצמה (כלומר מדגים כיצד להשתמש בה), ורק לאחר מכן מפרש אותה לבדה (104). הדוגמאות שרש"י מביא לעתים שעניינן כיצד יש להשתמש במילה המתבארת, מוסיפות גם הן לדיוק הפירוש (103).

הביטוי "כלומר"

רש"י משתמש במילה "כלומר" כאשר הלשון המתבארת אינה מנוסחת בצורה ברורה, כלומר כאשר הלשון הכתובה אינה מביעה בדיוק את מה שכיוונה להביע. "כלומר" יבוא גם אם מונח תלמודי כלשהו אינו מופיע במשמעותו הרגילה (106) או כאשר ביטויים מליציים או מְשָׁלִים באים בתלמוד אך משמעותם שונה מפשט

לשונם (105).⁵ לעתים רש"י משתמש במילה "כלומר" כדי להסביר פסוק שמשמעותו השתנתה בעקבות מדרש הלכה (105).

אטימולוגיה – ביאורי מילים

דרכו האופיינית של רש"י היא לבאר מילה באמצעות מילים שחלק מאותיותיהן משותפות למילה המתבארת (106–108). דוגמה: מרפסת = מרפס ומדרס (עמ' 108). צלילים דומים יכולים לפעמים להצביע על משמעות קרובה (113).⁶ לפי רש"י, יש לעתים קשר של משמעות בין מילים שיש בהן אותיות שוות אף כי בסדר שונה (108). לעתים יש שלוש אותיות משותפות (109). לעתים הדמיון הוא בין שתי המילים המבארות (108), ולעתים הפירוש דומה לנוטריקון (110) או למשחקי מילים (112). דרך הפרשנות האטימולוגית תורמת לסגנון הפירוש של רש"י (112).

ביאור ענייני מציאות

רש"י עושה מאמץ רב כדי לפרש את חיי המעשה (הריאליה) של חכמי התלמוד בבבל (113). גם בנושא זה הוא נוהג לפרש על ידי המחשות כפולות (114) או אף משולשות (115). יש שתיאורו מורחב מאוד (115). כלים ומלאכות מתפרשים באמצעות ביאורים לשוניים, לעזים או כלים דומים (115). רש"י מבאר הן את דרך השימוש בכלים הן את מטרות המלאכות (116). במקומות שונים (גם בתנ"ך) מפרש רש"י פירושים קרובים המתאימים ביותר לסוגיה הנדונה או לפסוקי המקרא (117–120). הגיוון והפיתוח של התיאור ניכרים כאשר אותו מושג מבואר על ידי רש"י בכמה מקומות שונים (118). את הדוגמאות שרש"י נעזר בהן תוך כדי הביאור הוא לוקח בעיקר מן התלמוד עצמו (123). פירושו מבוססים על עיון בחיי המעשה של ימיו (123). כן הוא מרבה להביא דוגמאות לדבריו מתוך התלמוד עצמו, לעתים מתוך סוגיות קרובות (123, הערה 27).

⁵ אפשר שרש"י פירש את המילה "כלומר" במשמעות כאילו התכוון התלמוד לומר (כאשר לשון התלמוד אינה אומרת את מה שהתלמוד התכוון לומר).

⁶ אולי יש כאן גם יסוד מנמוטכני המקל על הלומד לזכור מילים קשות בעזרת מילים דומות בצליליהן.

עיצוב לשוני וגיוון לשוני

גיוון לשוני בא בפירושים חוזרים של אותו עניין או בעת מימוש עיקרון אחד במקרים שונים (123, 125). כאמור, רש"י תמיד מגוון בלשונו, ואינו אומר אותו דבר פעמיים באותה לשון. גיוון לשוני קיים אפילו בעניין החוזר באותה סוגיה (124). הגיוון נעשה באמצעות שינוי של מילים מקבילות, השמטה והוספת מילים, השמטת חלק של הפירוש שניתן ללימוד באופן עצמאי, מעבר מעברית לארמית (125), הרחבה או צמצום של תיאור, הוספת לעז צרפתי ודרכים נוספות. לעתים הגיוון (בפירוש חוזר של עניין מסוים) הוא גם בתוכן הפירוש, כמו במתן טעם שונה או בהבאת מקור שונה להלכה מסוימת או כשרש"י מביא מקור משלים לאותה הלכה (בסוגיות שונות באותה מסכת או במסכתות שונות) (127). הדברים נראים סותרים, אך באמת מדובר בפירושים משלימים או אלטרנטיביים של אותו עניין, שהרי סמיכות הסוגיות מוכיחה שהדבר מכוון (127). אין הבדל בין סוגיות באותה מסכת ובין סוגיות במסכתות אחרות (128, 130). כך גם לגבי פירוש מאמרים המופיעים כמה פעמים בתלמוד (131). לעתים אותו מאמר או אותה סוגיה או מושג נדיר יתפרשו פעמיים באריכות באותה מסכת ופעם אחת בקיצור במסכת אחרת, ואין בזה קביעות. לכן נראה שרש"י ראה את כל הש"ס כמכלול אחד (135). יש שרש"י יפרש פירוש מצומצם אחד במקום אחד, פירוש מצומצם אחר במקום שני, ובמקום שלישי יביא את שני הפירושים (135). דרכי הגיוון יכולות לבוא לידי ביטוי גם בהפניות לסוגיות רחוקות, בציטוט רבותיו של רש"י ובעיצוב הלשוני של הפניות אלה (137). לכן אין כל הבדל בין "מפרש בגמרא" לבין "בגמרא מפרש" וכדומה, וכולם רק גוני עיצוב לשוני של תוכן משותף (137).

לעתים מעצב רש"י את דבריו בעושר לשוני-אמנותי באמצעות מילים נרדפות, שימוש במילים מהמקורות במשמעויות מיוחדות (138), דימויים, משלים (139), וכן על ידי שימוש בסמיכות מקום במילים מאותו שורש אך בכניינים שונים (140).

חידושי לשון

לעתים רש"י מחדש ומתרגם ביטויים ארמיים לעברית,⁷ ומחדש ביטויים מופשטים (141).

המילה "משמעות" אצל רש"י כוונתה לפירוש הכולל, היוצא מכלל העניין (142).

המילה "סוגיה" כוונתה למהלך הקטע ול"שלד" הקבוע והחוזר שלו (143). המילה "שיטה" או "שיטת תלמוד": הדרך קבועה המקשרת בין דברים שונים, כנראה רש"י הוא שחידש את המשמעות המופשטת הזו. (143)

ביאורים לשוניים

רש"י מסביר את דיוק לשון המשנה או הגמרא (145), או כאשר השימוש הלשוני בגמרא עלול להטעות את הלומד (146). רש"י נותן הבחנות בין מופעים שונים של אותה מילה כשזו יכולה להיות בעלת משמעויות שונות, כגון פעולה או שם עצם ("עלייה") (146). כך גם מבחין רש"י בין שורשים דומים בעלי משמעויות שונה המופיעים בסמוך זה לזה (147), או כאשר יש בתלמוד שימושי לשון בלתי רגילים (148). במקרים כאלה יש ורש"י ישתמש בביטוי "כלומר" (לעיל). ובעניין פיסוק דברי התלמוד: לעתים ההפסקות של דיבורי המתחיל של רש"י מבארים קטע שפיסוקו אינו ברור (149).

סגנון (הסידור הפנימי של קטעי ההסבר של רש"י)

בקטעי פירוש גדולים רש"י מסדר את הדברים על ידי יצירת סימטריות מסודרות בין שני דברים מקבילים או מנוגדים, או בצורה כיאסטית של הקבלות הפוכות (א ב ג ג ב א). מעבר לפן הסגנוני יש כאן גם סדר המבהיר את הדיבורים הארוכים ואת קשרי המחשבה שבכל השלבים (149 ואילך). לעתים הוא חוזר בסוף אל התחלת הדיבור, כדי לסיים במה שהתחיל, כדי להחזיר את הלומד אל המשך דברי הגמרא (156). הגיוון הלשוני, המצטרף לסידור דברי הפרשנות, מדרבן את

⁷ דרך זו אופיינית גם לחידושי המילים של פייטני איטליה ואשכנז בדורות שלפני רש"י. כולם ראו בעברית ובארמית שפות אחיות המאפשרות מעבר של מילים בין שתי השפות. ראו גולדשמידט, תשכ"ה, עמ' 14; פליישר, תשל"ג, עמ' 96; פרנקל תשס"ז, עמ' 39; רש"י לבראשית ל, לח (ד"ה "ויצג"); שמות ל, כט (ד"ה "וקדשת"); ויקרא כב, כד (ד"ה "ומעוך"); הושע ח, ו (ד"ה "שבבים"); עובדיה א, ו (ד"ה "נבעו"). עוד נציין כי ספר הערוך של נתן בן יחיאל מרומי (המאה ה-11) מסודר על פי שורשים עבריים וארמיים בלא הפרדה ביניהם.

הלומד לעיון מפתיע בכל רגע (156). לעתים מבוסס סדר דבריו של רש"י על סדר מיוחד הקיים בדברי הגמרא (157). בכל אלה נוצרים חזרות מגוונות בעלות סדרים מדויקים, המארגנות ומשלימות את כל הפרטים שבמערכת (160). וכל אלה יש יתרונות דידקטיים, המאפשרים הבנה מסודרת תוך גיוון וחזרה. למבנים הסבוכים הכלולים בפירושו של רש"י מצטרפים לעתים גם עיצובים לשוניים וסגנוניים (162).

פרק ז: פירוש מונחי התלמוד

הפרק השביעי של הספר דן בצורה שבה רש"י מפרש את מונחי התלמוד, והוא מדגים את שיטת רש"י לגבי יותר ממאה מונחים. עיון ברשימת המונחים (עמ' 164–199)⁸ מראה שיש ביטויים שנראים כלשון ארמית רגילה, אך באמת הם "מונחים תלמודיים" בעלי תפקיד מוגדר.

יש בתלמוד ביטויים רווחים (כמו "איתמר", "אלמה", "גופא", "הניחא", "חסורי מחסרא", "סלקא דעתך") ויש ביטויים נדירים ("לצדדין קתני" ו"תברא"). מכיוון שהמונחים בתלמוד הם כלי דידקטי להבנת מבני הסוגיות ומהלכן הצפוי, חשוב לרש"י שהלומד יבין בכל מקום את המונח התלמודי בצורה נכונה (163). מונחים רגילים, שהלומד הרגיל מכיר ויודע, יפורשו רק ובכל המקרים היוצאים מן הכלל, כלומר כאשר הם באים במשמעות חריגה מן הרגיל (199). מונחים נדירים יפורשו בכל מקום (199). לגבי מונחים המופיעים

⁸ מונחי התלמוד שנדונו בספר הם: אי הכי; אי לר' פלוני... אי לר' אלמוני; אי סבירא ליה... אי סבירא ליה; אידי ד...; איכא דאמרי; איכה דרמי להו מירמא; איני יודע מי שנאן; איפוך; איתיביה; איתמר; אלא היא...; אלא טעמא; אליבא דר"פ כ"ע לא פליגי; אלמא; אלמה; ואם נפשך לומר; אם תמצא לומר; אמר מר; אמרת; אתאן לר"פ; בהדיא קתני לה; גופא; דאיבעיא להו; דאמרי תרוייהו; דבר אחר; דבר תורה; ודין הוא – והלא דין הוא; ודקארי לה מאי קארי לה; הא – והא; הא לא דמיא אלא להא; הא לא קשיא; האי מאי; הוה בה-הוי בה; והוינן בה; הי ר"פ; היינו... היינו... ר' פלוני היינו ר' אלמוני; הלכך ליכא למימר הכי; הניחא; והתניא – והתנן; זה בנה אב; זכר לדבר; חסורי מחסרא; טעמא ד... הא; טעמא מאי; יתיב קמיה; כאן שנה רבי; כי הוה; כי ניים ושכיב רב אמרה; כלל אמר ר' פלוני; כלפי לייא; כשתמצא לומר-כשתמצא לומר; ולא היא; לא מן השם הוא זה; לא נחלקו... על מה נחלקו; לאו אמר ר"פ; לא בפירוש אתמר אלא מכללא איתמר; ולימא ר' פלוני הלכה כר' אלמוני; למאי הלכתא; ולמאן דאמר; למאן דאמר... ולמאן דאמר; למימרא; לצדדין קתני; מאי; מאי איכא למימר; מאי ביניהו; מאי שנא... ומאי שנא...; מאן חכמים- ר' פלוני; מדקתני סיפא; מהו דתימא; מהיכא תיתי; מחורתא; מיבעיא; מידי איריא; מכלל; מנא הני מילי; מעשה לסתור; מסתברא; משום ר' פלוני; נחזי אנן; סיפא איצטרך ליה; סלקא דעתך; עד כאן לא פליגי; פשיטא (שתי משמעויות); קשיא; קתני מיהת; ורמינהו; שמע מינה; שמע מינה תרתי; תברא; ותו לא מידי; תיקו; תנא תונא; ותני עלה; תנינא (שתי משמעויות); ותסברא; ותסתיים.

בתלמוד בין חמש לעשר פעמים רש"י לא נוקט בדרך אחידה (200). יש מונחים שרש"י יפרש רק במקום הראשון שבו הם מופיעים בתלמוד (178, 181). לעתים משלב רש"י לתוך פירושו מונח שאינו מופיע בתלמוד, אך היה מתאים להביאו באותו מקום (200). הלומד המכיר את המונחים הרגילים, יכול לשים לב לביאורי המונחים של רש"י, מתוך ידיעה שרש"י יזהיר אותו בכל פעם שהמונח בא בתלמוד במשמעות חריגה (201).

שיטת הפירוש של מונחי התלמוד מחזקת את הטענה שרש"י ראה לפניו את כל התלמוד כשביאר מסכת מסוימת, ושנהג בשיטה אחידה פחות או יותר לגבי כל מסכתות התלמוד. עוד נוכל ללמוד שהוא מיעט מאוד לתת כללים טרמינולוגיים בפירושו, אף על פי שאלה היו ברורים לו (שהרי הקפיד לפרש את כל החריגים) (201).

פרק ח: פירוש הסוגיה וחלקיה

רש"י מפרש את הסוגיה כיחידה סגורה אחת. רש"י יביא קושיות בין סוגיות רחוקות רק כשהדבר נחוץ להבנת הסוגיה הנלמדת, וזאת כדי שלא להסיט את לומד הסוגיה המסוימת לעניינים שמחוץ לסוגיה עצמה (202–203).

השלמת מערכת

רש"י משלים את מערכת הסוגיה כאשר יש מקרים או חלקים שאינם מובאים בתלמוד (203 ואילך). השלמת המערכת מתאפשרת לאחר שרש"י בירר וניסח את העקרונות ההלכתיים שביסוד הסוגיה (הטעמים) ויישם אותם על כל המקרים השונים (207). לעתים מצרף רש"י חלקים נפרדים לכלל מערכת אחת על ידי הבהרת עקרון המשותף לכולם (206). את חלקי המערכת שרש"י משלים הוא מסמן לעתים בתור דיון צדדי ("לישנא אחרינא", "וכל שכן"..., ראו להלן) (207). לעתים הטעם העקרוני מנוסח על ידו בראש הסוגיה בדיון צדדי (207–208). השלמת המערכת יוצרת מבנים סימטריים, כעין טבלה (208, 212), ולעתים מצטרף גם גיוון לשוני המשולב בתיאור המקרים השונים (213). ייתכן שהיסוד העומד אחרי השאיפה להשלמת מערכות הוא דידקטי (קל יותר להבין מערכת שלמה שבה כל המקרים "מכוסים"). גם ייתכן שלדעת רש"י זו היא גם מחשבת עורכי התלמוד עצמם (אפילו לא הובאו כל המקרים בגוף הגמרא). בכל מקרה, רש"י תר אחר העקרונות העומדים ביסוד הסוגיות ומנסחם (217).

אחדות הסוגיה

רש"י מיישם עקרונות וטעמים הבאים בסוגיה אחת בזולתה כאשר הוא סובר שלשתיהן רקע משותף (218). על ידי כך מתהווה קישור ואיחוד בין סוגיות (219), ומיתוסף הסבר לעובדת היותן סמוכות זו לזו (218). לפעמים קורה שקטעים נפרדים מצטרפים לסוגיה אחת בעקבות איחוד רש"י יצר (220). רש"י מנסח את העיקרון שהסוגיה סובבת סביבו, וחוזר עליו כמה פעמים במהלך הסוגיה. בכך הוא מאחד אותה סביב עקרון אחד (222). סוגיה המופיעה פעמיים בתלמוד אפשר שתתאחד עם סביבתה בכל אחד מן המופעים, ולכן אפשר שהיא תתפרש בשתי צורות השונות זו מזו (231). השוואת שני הפירושים מוכיחה שרש"י לא שכח את הפירוש שכתב בראשונה ואף לא חזר בו ממנו, אלא בחר במודע לפרש בכל מקום בצורה שונה.⁹

הקדם

הרבה פעמים רש"י מודיע ללומד על מה שעתיד לבוא בגמרא מאוחר יותר ("לקמן", "בגמרא מפרש" וכד'). כך הוא רומז ללומד על משהו שיתבהר בהמשך. "הקדם", לעומת זאת, הוא תופעה שרש"י משלב במובלע (כלי להודיע על כך במפורש) מילה או ביטוי שאינו נחוץ בסוגיה הנדונה, אבל הוא עוזר להבנת סוגיה עתידית קרובה (232, 237). כך מגיע הלומד לסוגיה העתידית כאשר המושג כבר בתודעתו (235). לעתים חוסך ה"הקדם" את הצורך לפרש את המושג בסוגיה העתידית, כי הלומד כבר הטמיע את ביאור המושג (238). יש והקדם לסוגיה עתידית סמוכה יוצר גם אחדות בין הסוגיה הנוכחית והסמוכה לה (232). לעתים יש הקדם בין סוף פרק לתחילת פרק הבא (234). לעתים רש"י משלב בפירושו ביטויים לא רגילים שהתלמוד ישתמש בהם בהמשך (234). "הקדם" לסוגיה מסובכת יקל על הבנת הסוגיה ויחסוך חלק מן הפירוש. (238). שתי המטרות הדידקטיות של ההקדם הן פיזור הפירוש הקשה בכמה מקומות ומתן הזדמנות ללימוד עצמי בסוגיה העתידית (238).

⁹ ושני הפירושים אפשריים. על בעיית הסתירות בפירוש רש"י ראו גם להלן.

פיזור הפירוש

כשעניין מסוים בא בתלמוד פעמיים, בין בשני מקומות סמוכים זה לזה ובין במקומות רחוקים זה מזה – רש"י יפרש תמיד את העניין בשני המקומות במילים שונות. לעתים הגיוון הוא רק בלשון או בצורת הביאור, אך הרבה פעמים רש"י מוסיף באחד המקומות תוכן (כגון ביאור או מתן טעם) שאינו מופיע בפירוש המקביל (239, 243). אפשר שיש תוספת ייחודית בכל אחד מהמקומות. רש"י יכול היה לחזור על הפירוש המלא בשני המקומות, אך הוא נוקט דרך של "פיזור הפירוש". היתרון הדידקטי בכך הוא ההעדפה להציע את הדברים "טיפין טיפין", כלומר לא להעמיס פירושים ארוכים בכל מקום (241). לעתים מפזר רש"י את פירושו בין שלושה מקומות או יותר (241).

כאמור, הגיוון הלשוני משתלב גם הוא בשיטת "פיזור הפירוש" (244): כאשר קטע מתפרש פעמיים (243), ובפרט כאשר מילים מתפרשות בשני מקומות בתלמוד (245), רש"י מגוון את דרכי הפירוש שלו על ידי הסבר שונה, מילים נרדפות, הוספת לעז באחד מן המקומות וכדומה. יש מקרים שרש"י מפרש משהו רק במקום השני ולא בראשון (245, 247).

חזרה

מילים וביטויים נדירים מפורשים בדרך כלל בכל מקום, גם באותה מסכת (247). קורה שרש"י מפרש סוגיות פעמיים, כנראה להדגשה (248). לעתים החזרה היא על ביאור קשה (249). בסוגיות מסובכות יש לעתים סיכום של רש"י בסוף הסוגיה, כעין חזרה (251), אך אין בכוונת רש"י לפסוק הלכה (252). ולעתים החזרות באות תוך כדי יצירת סימטריות והקבלות בקטעי פירוש מעוצבים או מסובכים (252).

דיון צדדי

"דיון צדדי" הוא קטע (לעתים קצר) המתחבר אל עיקר הפירוש הרציף על ידי מילת קישור ("ואם תאמר", "ולכא למימר" וכדומה) (254). לעתים רחוקות הדיון הצדדי הוא כלי להבאת פסקי הלכה אקטואליים או לדחיית פירושים אלטרנטיביים לגבי עניין מסוים בתלמוד (255). בדרך כלל משמש הדיון הצדדי כלי לפירוש הסוגיה עצמה, הוא מהווה מסגרת ל"השלמת המערכת" (תיאור מקרים חסרים) (256) או ל"הקדם" (257).

הבהרת קשיים במבנה הסוגיה

הבהרת סוגי הטיעון: בדרך כלל רש"י אינו מוסיף מילות פתיחה ("ואקשינן" "ופרכינן") בתחילת דברי פירושו. רש"י מוסיף "בתמיה" או "ומשני" וכדומה רק כאשר דברי התלמוד אינם ברורים, ויש צורך להבהיר את סוג הטיעון הבא בתלמוד, או כאשר בגמרא חסר מונח תלמודי מתאים (259 ואילך). את רוב עבודת הפיסוק של דברי הגמרא משאיר רש"י ללומד עצמו, ורק במקרים שיש חוסר ודאות לגבי פירושה – אז יוסיף רש"י מילות קישור מתאימה. גם במילות הקישור אלה רש"י מגוון בלשונו, לעתים כותב "פרכינן" ולעתים "פריך"; לעתים אומר "משנינן" ולעתים "משני" וכדומה ואין בזה הבדל של תוכן אלא גיוון לשוני בלבד (261).

הבהרת קשיים בסדר הסוגיה: כאשר התלמוד שואל שאלה שאינה מתייחסת למה שנאמר זה עתה רש"י מבהיר על איזה חלק מוסבת השאלה ("ארישא מהדר" וכדומה, 262). לעתים התלמוד שואל על עניין או על עיקרון שהוזכר קודם, ורש"י מבהיר בפירושו לאיזה תוכן קודם מתייחסים דברי התלמוד ("מנהני מילי דנזק..."), 263. קורה שרש"י צריך להסביר את תפקיד הקטע הנוכחי ואת תפקיד הקטע הקודם ("מסקנא דאתקפתא היא", 265). יש שרש"י חוזר ומסביר קשר סמוי לדברי התלמוד הקודמים יותר מפעם אחת (264). לעתים מבהיר רש"י את הקשר של הסוגיה לקודמתה, כאשר לדעתו קשר כזה מתבקש. הקשר יכול להיות תוכני או צורני (265).

מילוי החסר: רש"י משלים טיעונים שנראים חסרים בתלמוד או שיקולים שהתלמוד מניח כידועים (266).

הערות רומזות להמשך הסוגיה: במקרים רבים רש"י רומז להמשך הסוגיה ("לקמן מפרש", או "לקמן מפרש מאי טעמא", או "לקמן יליף לה מקרא", 272), או לביאורים שעתידיים לבוא בהמשך הסוגיה. הרמז יכול רק את מה שהלומד חייב לדעת עתה. כל מידע נוסף יידחה להמשך. אילו היה מבאר עתה יותר מהמינימום ההכרחי, היה מפריע ללימוד הסוגיה שבהמשך יותר ממה שצריך (268–269). כאשר רש"י כותב בביאורו "קא סלקא דעתך" חשוב לו שהלומד ידע שהתלמוד יחזור בו בהמשך. הצורך לדעת מהלך עתידי כזה הוא סוג של הקדם (268), ואפשר שמטרתו היא לדחות מתן תשובה לקושי המתעורר כבר בשלב המוקדם. אם התלמוד עצמו אינו מנסח את המחשבה הראשונה ("קא סלקא דעתך") באופן ברור – רש"י ינסח אותה בביאורו (270). יש פעמים שרש"י אומר "לקמן מפרש", וכולל יחד גם את הפירוש המלא כולו כבר בהתחלה. (269–270).

ד. מסקנות והערות נוספות

1. כיצד ללמוד גמרא עם פירוש רש"י

פירושו של רש"י בנוי כך שיש לקרוא אותו במשולב תוך כדי לימוד הגמרא, ואין לקרוא אותו ברצף אחרי לימוד הסוגיה כולה. בעת שלמדתי גמרא עם אבא הוא הדגיש שיש להניח שתי אצבעות על דף הגמרא – אצבע של יד אחת על הכתוב בגמרא, אצבע של יד שנייה על הדיבור המתחיל ברש"י, ושיש לנוע עם שתי האצבעות במקביל. כלל בסיסי זה "מציף" ללומד את הניואנסים הדקים ביותר של הדרכתו של רש"י ללומד הגמרא בכל שלבי הביניים של הסוגיה. אם קוראים את פירושו של רש"י בסוף הלימוד – חלקים מפירושי רש"י הופכים מיותרים, וחלקים אחרים נשארים לא ברורים.¹⁰

2. פירוש מצומצם מול פירוש שהוא פרפרזה של דברי התלמוד

כפי שנאמר לעיל, רש"י נמנע מלפרש מה שאינו צריך – כלומר כל מה שהלומד יודע או יכול לדעת בעצמו. בכך שונה רש"י מפירושי התלמוד של ימינו, שביאוריהם הם פרפרזה ארוכה של דברי התלמוד. פירושים אלה ודאי מקלים על לומדי התלמוד, ובייחוד על לומדי הדף היומי הרוצים להבין במהירות את כוונת הגמרא. אילו נקט רש"י בדרך פירוש כזו הרי היה ביאורו מתארך מאוד, והדבר בוודאי היה מקשה מאוד על העתקתו והפצתו טרום ימי הדפוס. היתרון העיקרי הטמון בדרכו המצמצמת של פירוש רש"י הוא שדרך זו מאלצת את לומד הגמרא לעשות חלק מן העבודה בעצמו מתוך אמונה שרש"י יעזור לו במקומות הקשים בלבד. סוג לימוד זה מאתגר במיוחד, שכן הלומד איננו פטור מהתמודדות אישית עם דברי התלמוד עצמם.

3. שיטות דידקטיות כלליות

חלק משיטותיו הדידקטיות של רש"י הן כלליות, ומורים ודאי מיישמים אותן כדבר שבשגרה גם בעת הוראת חומר לימודי אחר. כך הוא ודאי לגבי הגיוון, החזרה, ההקדם והצמצום בהבאת הביאור של החלק הקשה בלבד. "פיזור הפירוש" מקביל בימינו להוראה הדרגתית של חומר מסובך. החזרה, הגיוון

¹⁰ אם רוצים להבין את רש"י במדויק, יש כנראה לקרוא את הגמרא במשולב עם פירוש רש"י ללא מפרשים אחרים, כדי שלא לסטות מדרך המחשבה שרש"י עצמו עיצב עבור הלומד.

והפיזור נחשבים לעתים כמתודות לא מדויקות ולא מהוקצעות, אבל דווקא מורים מודעים לחשיבותן הרבה עבור תהליך הטמעת החומר הנלמד.

4. התלמוד כטקסט רצוף

פירושו של רש"י מעמיד את דף התלמוד כ"טקסט" אחד המיועד ללימוד רציף. זאת בניגוד לשיטת הרבדים הנתונה במחלוקת. כללי הפירוש של רש"י ותפיסותיו מוכיחים שזאת הייתה תפיסתו.¹¹

5. מקבילות לפירושי רש"י לתלמוד

בימינו מצויות גמרות שבהן מודפסות על הדף מקבילות מפירושי רש"י המפוזרים בש"ס (ולעתים גם במקרא). אפשר למצוא את המקבילות לדברי רש"י גם בעזרת תוכנות החיפוש. עקרונות הגיוון והפיזור מסבירים את השיטה שלפיה יש להתייחס לאוסף המקבילות השונות וכיצד הן יכולות להעשיר את לימוד הסוגיה המקומית. בדרך כלל דברי רש"י הרחוקים כוללים השלמות פרשנות, אך לעתים המקבילות מעלות לפני הלומד פירושים רחוקים השונים במהלכם מהסוגיה הנוכחית. במקרים אלה יש לבדוק את הסוגיה הרחוקה על הסדר כדי להבין מדוע פירש רש"י אותה בדרך שונה.

6. הפירוש למקרא והפירוש לתלמוד

שאלה גדולה היא עד כמה כללי הפירוש והשיקולים הדידקטיים העומדים ביסוד פירושו של רש"י לתלמוד רלוונטיים גם לגבי פירושו של רש"י למקרא. פירוש רש"י לתורה נחקר אמנם הרבה, כולל בפן הדידקטי שלו, אך כאן השאלה היא האם השיקולים הדידקטיים שהתגלו בפירוש לתלמוד יכולים לסייע בהבנת מגמותיו הפרשניות של רש"י בפירושו לתורה ולנ"ך.

נראה ששיטתו הלשונית של רש"י, פירושי המילים ופירושי ענייני הריאליה דומים במהלכם בין פירושי המקרא ובין הפירוש לתלמוד (280).¹² הסבר העקרונות העומדים בבסיסם של מדרשי ההלכה והמידות שהתורה נדרשת בהן

¹¹ רק לעתים רחוקות רש"י אומר משהו על שכבות "עריכה" בתלמוד, וזאת רק במקומות שהדבר ברור מתוך הגמרא עצמה (עיינו לדוגמא מגילה לא, ע"א, ד"ה "הכי גרסינן").

¹² במפתח מראי המקום שבסוף הספר (עמ' 353) יש רשימה של פסוקי המקרא שפירוש רש"י עליהם נדון בספר.

משותפים לפירושי התורה ולתלמוד, ויש לבדוק האם המקבילות שבפירוש לתלמוד דומות למה שרש"י מסביר בפירושי המקרא. רמזים לתפיסת מהות התורה שבעל פה של רש"י יש גם בפירושו של רש"י לתורה. המושג "משמע", "כמשמעו", שנדון הרבה במחקר, רלוונטי לשני סוגי הפירוש.¹³

עקרון "פיזור הפירוש" קשור לשאלה הבסיסית של מהות הפירושים האלטרנטיביים, ולעתים המנוגדים, שמביא רש"י על פסוקים שונים ("ד"א") ולשאלה האם לטקסט נתון יכולים להיות כמה פירושים לגיטימיים אלטרנטיביים (שאוילי סותרים זה את זה).

השאלות העמוקות יותר קשורות לשיטות הפירוש של ה"סוגיה". האם אפשר להגדיר קטע מן התורה כ"סוגיה"? האם יש תופעות "הקדם" בפירוש רש"י לתורה? האם יש צורך בחזרות במסגרת הפירוש למקרא? האם רש"י מניח שהלומד פרק בתורה מכיר את כל התורה (רש"י לא הניח שהלומד יודע את כל התלמוד)? האם יש "השלמות מערכת" בפירוש למקרא?

על כמה מן השאלות האלה שוחחתי כמה פעמים עם אבא. תפיסתו הבסיסית הייתה שמכיוון שהתורה שונה במהותה מן התלמוד, גם דרכי הפירוש צריכות להיות שונות. עם זאת נראה שנושאים אלה עדיין לא נחקרו לעומק, ויש כאן כר נרחב למחקרים עתידיים.¹⁴

מקורות

גולדשמידט, ד' (תשכ"ה). סדר הסליחות כמנהג פולין. ירושלים: מוסד הרב קוק.

גרוסמן, א' (תשנ"ה). חכמי צרפת הראשונים. ירושלים: מאגנס.

——— (תשס"ו). רש"י. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

הלפרין, ר' (תשנ"ז). רש"י חייו ופירושו. חסר מקום ההוצאה ובית ההוצאה.

עמנואל, י' (תשל"ז). דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד – מאת י' פרנקל. המעיין, יז (ב), עמ' 56–60.

פליישר, ע' (מהדיר) (תשל"ג). פיוטי שלמה הכבלי. ירושלים: האקדמיה הלאומית למדעים.

¹³ ועדיין לא נתברר האם יש לו אותו מובן בכל מקום שרש"י משתמש בו.

¹⁴ כמו בפירושו לתלמוד גם בפירושו לתורה ממעט רש"י מאוד להביא הערות מתודולוגיות המאירות את דרכו כפרשן (כך הוא גם בעניין הערותיו המועטות על דרכו בבחירת המדרשים). ועוד: כשם שבפירושו לתלמוד אין לצפות לכללים מוחלטים, כך גם לגבי דרך עבודתו של רש"י לתורה

פרנקל, א' (מהדיר) (תשס"ז). פיוטי ר' יחיאל בר אברהם אבי ר' נתן בעל הערוך. ירושלים:
מקיצי נרדמים.

שלזינגר, י"מ, מלמד, י', ורבלין, ש' (תשע"א). דרכים בהוראת גמרא. תל אביב: מופת.